

Research Centre for Islamic History, Art and Culture

Доклады Второго Международного Симпозиума

**ИСЛАМСКАЯ КУЛЬТУРА
В ВОЛГО-УРАЛЬСКОМ РЕГИОНЕ**

Proceedings of the Second International Symposium on

**ISLAMIC CIVILISATION
IN VOLGA-URAL REGION**

**VOLGA-URAL BÖLGESİNDE
İSLAM MEDENİYETİ**

II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri

İstanbul 2008

Klasik Türk Edebiyatında Tatar kelimesinin kullanımına dair

Cihan Okuyucu

Bir kavim adı ve bir tipleme olarak Tatar kelimesi Türk kültürü ve klasik Türk edebiyatında zengin sayılabilecek bir kullanıma sahiptir. Bu kelime muhtelif sahalarda isim olarak kullanılmış ve bazı deyim ve atasözlerine girmiştir. Örnek olarak, silah adı: Tatar oku; yer adı: Tatar pazarı, Tatar Hanı, Tatarcık; kıyafet ve aksesuar: Tatar kalpağı, Tatar dolaması, Tatar külahı; meslek tabiri: Tatar çıkarmak, Tatar kethüdası, çifte Tatar; yemek adı: Tatar böreği, Tatar aşısı, Tatar hamuru, Tatari; çocuk oyunu: Tatar oyunu; bitki adı: Tatarbaşı; hastalık, Tatarcık, Tatarca, tatarham, tatarcalanmak, tatarkurdu, tatar olmak; mimari: Tatarsökmez; deyim ve atasözleri: Tatarın kılavuzu ihtiyacı yok/ Bağdat'a Tatar olmuş/ Tataraya yol göründü/ Şimdi yayan kaldın Tatar ağası/ Tatar, akçaya anasını satar, vs.

Klasik şiirimizde Tatar imajı

Bu kısa örneklemeden sonra bildirimizin ana konusunu teşkil eden kelimenin klasik Türk edebiyatındaki kullanımına geçeceğiz. Bu çalışma esas olarak, bilgisayar ortamındaki bir metin bankasında mevcut olan 36 divanın taranmasıyla elde edilen malzemeye dayanmaktadır.¹ Biz bu metinlerde Tatar ve onunla ilişkili bazı temel kelimelerin nasıl kullanıldığını tesbit etmeye çalıştık. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki Osmanlı şairinin zihninde sınırları çizilmiş, billurlaşmış bir Tatar kavramı yoktur. Şiirde değinilen Tatar bir millettten ziyade bir tipi temsil eder. Genellikle bu kullanımlarda kelimeye; benzetme, telmih, kinaye ve tevriye gibi edebî sanatlar yoluyla akıncı, çapulcu, insafsız ve postacı gibi anlamlar yüklendiği görülmektedir. Bu anlamların bir kısmı tarihî realiteye uygundur. Sözgelimi, Tatarın postacı olması, yahut Tatari denilen yarı pişmiş bir et yemesi bu tür kullanımlara örnektir. Keza Osmanlıyla müttefik bir halk olarak Kırım Tatarlarından söz edildiğinde Tatar kelimesi gerçek ve olumlu bir anlam taşımaktadır. Nitekim bir çok divanda Kırım hanlarıyla ilgili övgü dolu kasidelere rastlamak mümkündür. Buna karşılık Tatarların kan dökücü ve insafsız bir tip olarak çizilmesi birçok durumda bu ismin Moğol karşılığı olarak kullanılmasıyla

¹ Bu tarama işinde yardımlarını gördüğüm değerli meslektaşım Doç. Dr. Ömür Ceylan'a teşekkür borçluyum.

ilgilidir. Nitekim klasik metinlerde Moğol askerine Tatar askeri dendiği gibi şiirimizde de Tatar adının Cengiz, Hülagu ve Oktay (Ögeday) gibi Moğol hükümdarlarıyla birlikte geçmesi bu durumu göstermektedir. Moğollar ise bütün İslâm dünyasında ve özellikle de Anadolu’da yaptıkları büyük yıkım sebebiyle halk hafızasında zulüm sembolü haline gelmiştir. Birkaç asır sonra gelen Timur istilası, aynı coğrafya ve aynı tiplerle ilgili bu olumsuz intibain daha da pekişmesine sebep olmuştur. Altınordu Devletini yıkarak Tatarlara ağır bir darbe indiren Timur’un Tatar olarak nitelenmesi ayrıca tarihî bir garabet teşkil eder. Bütün bunlar klasik dönemde Tatar kelimesinin günümüzdeki çerçevesinden çok farklı bir kullanıma sahip olduğunu gösteriyor. Dolayısıyla, dinleyicilerin klasik Osmanlı şiirindeki Tatar tipiyle ilgili benzetmeleri dinlerken kelimenin bu tarihî serüvenine dikkat etmeleri gerekir. Nitekim Naili-i Kadim aşağıdaki beyitte sevgilinin yıktığı gönlünü Moğollarca harap edilen Bağdat’a benzetirken Tatar ve Hülagu adlarını birlikte kullanıyor:

Döndü Bağdad-ı dile kişver-i can ahdinde

Müjdeler leşker-i Tatar u Hülagusun sen.

(Anlamı: Ey sevgili! Senin zamanında bu can ülkesi Hülagu ve Tatar askerinin yıktığı Bağdat’a döndü).

Keza 14. yüzyıl şairi Kadı Burhaneddin de aşağıdaki beyitinde kan dökücü sevgiliyi Tatarla benzetirken gerçekte o dönemde Anadolu’yu istila eden Moğol askerini tarif etmektedir:

Gönül ilini yağmaladı canı apardı

Dildi yüreği içdi kanını Tatar ohşar (G.423/2)

Aslında aynı karışıklık bizatihi Türk kelimesi için de söz konusudur. Klasik edebiyatımızda Türk kelimesi bile bazen Tatar ve Moğol karşılığı olarak yağmacı, kan dökücü gibi anlamlarla kullanılmaktadır. Bir şairin mensup olduğu milleti olumsuz sıfatlarla nitelemesi tuhaftır. Bu durum Türk kelimesinin o dönemde bir millet adından çok bir zümre adı gibi kullanılmasıyla ilgili olduğu gibi Osmanlı şiirinin Arap ve Fars şiir geleneğine bağlı olmasıyla da ilgilidir. Zira Fars edebiyatında Tatar ve Türk bazen “güzel” anlamında kullanılmakla birlikte çok zaman zalim, kan dökücü gibi olumsuz anlamlara sahiptir ve Klasik Türk edebiyatına da bu şekilde geçmiştir. Ömer Faruk Akün’e göre bu telakkinin gerisinde Abbasi döneminde paralı asker olarak istihdam edilen Kıpçak gençleri vardır. Arap şairleri bu açık tenli, uzun saçlı ve çekik gözlü güzel gençleri ideal bir

sevgili fakat asker olmaları bakımından da kan dökücü bir tip olarak tasvir etmişlerdir. Daha sonra bu telakkiler yukarıda temas ettiğimiz diğer tarihî olaylara eklenmiş ve güçlenmiştir. Bu genel açıklamalardan sonra şimdi örnek beyitlerimize geçebiliriz. Burada biz önce Tatar tipiyle ilgili genel benzetme ve anlayışlara örnek verecek daha sonra bir sevgili olarak Tatar etrafındaki telakkileri ele alacağız.

1. Olumsuz vasıflar: Yağmacılık, kan dökücülük, isyankarlık, felaket getirme, vs.:

Yukarıda da belirtildiği gibi şiirde Tatarın en belirgin özelliği yağmacı ve kan dökücü oluşudur. Sözelimi Baki Bahar Kasidesinde yer alan aşağıdaki beytinde bahçeye şiddetli yağmur yağdıran bulutu yağmacı Tatar askerine benzetir:

Leşger-i ebr çemen mülkine akın şaldı

Turma yağmada yine niteki yağı Tâtâr (K. 18/5)

Nabi de aşağıdaki beyitte Tatarın hem yağmacılığına hem de at binmedeki maharetine gönderme yapıyor:

Gam-ı kâfir-nihâda kasd-ı târâc eylese Nâbî

Urur tâtâr-ı nagme tâzyâne esb-i tâz üzre (G. 752-7)

Necati ise kelimeyi hem kan dökme hem de – sevgili bahsinde tekrar ele alınacağı gibi – güzel koku ilgileriyle birlikte kullanıyor:

Bâd-ı hulkun itmeyince ta'n ile bağrını kan

Virmedi gülşende bûy-ı nâfe-i Tatar gül (K. 15/33)

Tatar-gam: Tatar nereye ayak basarsa oraya felaket getirir. Nevres'in aşağıdaki üç beytinde de Tatar ile gam/keder kelimeleri eş anlamlı olarak kullanılmıştır:

O demde gam haşemiyle tolup derûn-ı dile

Akın getürdi sanursın bu kışvere Tâtâr (K. 25/23)

Yani: *Gamın, askerleriyle birlikte gönle girişini gören, Tatar askerinin bu ülkeye hücum ettiğini sanır.*

Hecme-i nâgeh-zuhûr-ı cünd-i Tâtâr-ı gumûm

Çapdı iklim-i derûnum şöyle tâlân eyledi (K. 22/9)

Ko Tâtâr-ı gamîñ tutsun konak konsun derûnında

Kerîmü't-tab'dır Nevres begim kaçmaz müsâfirden (G. 91/5)

Yakini de aşağıdaki beyitte Tatar ile ayrılık arasında ilgi kuruyor:

Dil mülkünü Tatar-ı firak eyledi garet

Himmet demidir gel yetiş ey şâh-ı velayet (G.20/1)

Tatar - isyan: Lebib'in beytinde Tatar ve isyan kelimeleri özdeşleştirilmiş:

Olmaya rûz-ı ceza Tatar-ı isyana esir

Mağfired anın pür etsin kefe-i mizânını (Mersiye 39/9)

Kendisi de Kırım hanzadelerinden olan Said Giray bile Türk Tatar mukayesesinde – belki tarihî duruma da sitemli bir gönderme yaparak - Tatarı Türk sevgiliye azarlatıyor:

Tâtâr zan mı itdi rakîbi o mâh-Türk

İt gibi dûr- bâşı suhanla padakladı (G. 166/2)

2. Olumlu vasıflar: Yaratılış, güzellik, zafer

Tatar bir sevgili olarak ele alındığında olumlu vasıflar daima ağırlık teşkil eder. Hepsi Said Giray'a ait olan aşağıdaki beyitlerde sevgili çeşitli Tatar özellikleriyle övülmekte:

Hayâl-i tab'-ı Hâkânî nijâd-ı pûr-ı Tâtârî

Virince el nola reşk-âver-i şî'r-i Fehîm olsak (G. 97/7)

Dışleri dürr-i 'Aden gözleri âhû-yı Hotan

Ruhı gül-berg-i semen gamzesi Tâtâr olsun (G. 126/2)

Dilüm yagmâ idüp ol gamze-i Tâtâr mansûrı

Fakîr oldum meded ma'dûd iken agniyâlardan (G. 136/2)

Kapukulu olurdum ol meh-i Tâtâr nice ger

Beni 'add eyleyeydi âsitânında gedâlardan (G. 136/3)

Nazaruñ var senüñ ol gamze-i fettâne meger

Kullanursin dili yagmâ için ol Tâtârı (G. 165/3)

3. Tatarlarla ilgili tarihi ve gerçek bilgiler

Dil alma: Tatarların konuşurken üzere düşmandan esir alma ("dil alma") adetleri meşhurdur. Seyyid Vehbi beytinde buna gönderme yapıyor:

Dil almakta söz olmaz gamze-i Tatarına amma

Helak eder o kafir-macera esrarı söyletmez

Postacı tatar: Osmanlı döneminde modern posta teşkilatı kurulana kadar haberleşme işlerinde hızlı Tatar atlıları kullanılmakta idiler. Ulak da denilen bu postacıların başında Tatar ağası denilen bir görevli bulunurdu. Bu hızlı atlılar yolları üzerinde yapılan menzilhanelerde yorgun atlarını yenileriyle değiştirip oyalanmadan yollarına devam etme hak ve imkanına sahip idiler. Bu görev sırasında yer yer tatarların halka şiddetli ve haksız davrandıkları da olurdu. 2. Mahmut döneminde Osmanlı hizmetinde bulunan Sir A. Slade tanıştığı bir Tatar postacısını tasvir ediyor. Sefere çıkarken süslü kavuğu, elbisesi ve ağzında çubuğuyla pek şık olan postacı yolun sonunda anasının bile tanıyamayacağı bir perişanlıktadır. Onun verdiği bilgilere göre yaşlıca bir Tatar İstanbul'dan Bağdat'a kadar 2300 kilometrelik yolu 14 günde almış. Diğer bir Tatar aynı mesafeyi 9 günde alarak rekor kırmış ama zavallı İstanbul'a varmasından iki saat sonra yorgunluktan çatlayıp ölmüş. Bu bilgilere uygun olarak Nedim aşağıdaki beytinde Cengiz ve Kubilay'ı Osmanlı padişahıyla mukayese ediyor ve onlara postacılık rolünü uygun buluyor:

Harem-sarayına Kafur-ı zer-kemer hadim

Derinde Cengiz ü Kublay name-ber Tatar (K. 7/44)

Yani: *Senin sarayında altın kemerli Kafur ancak hizmetçi, Cengiz ve Kubilay da ancak postacı olabilir.*

Lebib de beytinde mektup taşıyan Tatarın süratini yaprağı uçuran rüzgarın süratine benzetmekte:

Emr-i ibkâsını Tâtâr-ı sebüg-rev getürüp

Bâğdan bâd ile san berg-i gül-i ter geldi. (Nazm, 10/8)

Süruri'ye göre Tatar öyle aceleyle gitmekte ki yerine varıncaya kadar atına kaşanma izni bile vermemekte:

Tatar şitab ile memur iken konak yerine

Ulaştırmayınca durup atına kaşan mı verir (Pakalın, s. 421)

Vasıf'ın şu beytinde de Tatar yine haberci anlamında kullanılmıştır:

Fermanını neşr e tmeç için nusret ü rif'at

Pûyende her sû iki tatar-ı devandır (Büyük T.L., s. 85)

Yani: *Ey sultan, zafer ve şan senin fermanını yaymak için her tarafa seğirten iki Tatar'dır.*

Çiğ et yeme: Tatar postacılar konaklarda fazla vakit kaybetmemek için yarı pişmiş eti alıp hemen yola koyulurdu. Bundan dolayı yarı pişmiş ete Tatarı denilirdi. Nabi böyle bir ete de razı görünüyor:

Getirin ekl edelim ma-hazarı

Puhte olmazsa da olsun Tatarı (Büyük T.L., s. 85)

Erzurumlu Zihni ise gözüyle aşığını çiğ çiğ yiyen sevgiliyi bu yönüyle Tatarı benzetiyor:

Nûş eder kanını çiğ çiğ yer etin 'uşşâkın

İşi târâc ile yağma o gözü Tâtârîñ (G. 206)

Yağmur yağdırma: Necati'den eski bir Türk adeti olan ya da taşı ile yağmur yağdırma geleneğinin Tatarlar arasında hala mevcut olduğunu öğreniyoruz:

Gamzeler kim can iline tir-i müjgan yağdırır

Benzer ol Tatarı kim sihr ile baran yağdırır

Tatar yayı ve oku: Pakalın'ın bildirdiğine göre Tatar savaşçıları ekilmesi zor ağır bir yay kullanırlardı (c. 3, s. 24). Bu yay kullanımının zorluğuyla orantılı bir tesire sahipti. Fasihi aşağıdaki beyitlerinde sevgiliyi çeşitli yönleriyle böyle usta bir Tatar okçusuna benzetiyor:

Ne yirden dirse urur tîr-i müjganıla uşşakı

Kemankeş gamze-i Tatarı gayet ehl-i şast oldu (Fasîhî) (G. 331/4)

Hadeng-i gamze-i Tatarı nisbet ey keman ebru

Ki rûy-ı terkeş-i çeşmine zinettir müjen câna (Fasîhî) (G. 13/4)

Ey Fasîhî ceyš-bâzı gamzesiyle cem' ider

Hân olan şemşîr-i Tâtâra çeker mi ihtiyâc (Fasîhî) (G. 71/5)

Osmanlı padişahları ile Tatar hanlarının mukayesesi: Osmanlı şairleri sık sık kendi hükümdarları ile başka ülkelerin sultanlarını karşılaştırır ve hiç birini Osmanlı sultanına denk görmezler. Bu karşılaştırmalarda Kırım hanları, Cengiz ve Ergun gibi Moğol/Tatar padişahları da nasibini alır. Örnek beyitler:

Asitânı hâkini kıldı Kırım hânı konak

İRte bir gün seyr idün hâkân-ı Türk-istân gelür (Bâkî) (K. 6/13)

Yani: *Kırım hanı bağlılığını bildirmek üzere padişahın eşiğini mesken edindi. Bekleyin birkaç gün sonra Türkistan hanı da gelecek.*

Aşağıdaki beyitlerde ise Kırım'ın Osmanlı'ya bağlı oluşu ve hanların sultan tarafından atanması bir üstünlük göstergesi sayılmakta:

Var nice bendeleri Ergun u Cengîz gibi

Biri ez-cümle Kırım mülkünün olmuş hânı (Nedîm) (K. 20/24)

Tâtâr Hân kemîne kulu nasb-kerdesi

Olmuş şerîf-i Mekke vekîl-i ferâşeti (Nabi) (B 16-98)

Geh bir veziri şâh-ı Acemden harac alır

Geh bir vekili asker-i tatara hân verir (Nef'i) (K. 4)

Kanı bir böyle şehen-şâh-ı selâtin-huddam

Kim ola bendesi iklim-i Kırımın hânı (Mezaki) (K. 9/52)

Ancak Kırım hanlarından böyle bir karşılaştırma olmaksızın bahsediliyorsa genellikle olumlu bir tavır söz konusudur. Nitekim Nabi beytinde Kırım hanını mevki bakımından Keyvan yıldızıyla bir tutuyor:

Şehriyâr-ı tahtgâh-ı devlet-âbâd-ı Kırım

Kim tutar rif'atde pençe sâ'id-i keyvân ile (Nâbî) (D. 21/9)

Tatarhani-fakih

Aşağıdaki beyitte şair Tatarhani diye bilinen meşhur fıkıh kitabına gönderme yapmakta:

Hall idemez bu mes'eleyi gamze müşkilin

Şehrûñ fakîhi gerçi ki Tâtâr hân okur (G. Ali) (G. 146/4)

Tatarca: Tatarlardan bahseden şairlerin zaman zaman şive taklidi yaptıklarına ya da kelime iktibasında bulduklarına tesadüf edilir. Aşağıda bu duruma birkaç örnek veriyoruz:

Feryâd ki Tâtâr-ı gamı eyledi târâc

Sâmân-ı şu'ûrum dimesdi yahşi yamandur (Lebib) Hasb-i hâl 40/7

Cünd-i kahr ile gelen ol gözi tâtâr ancak

Gâfil olma gözün aç haylî yamandur bu geliş (Nevi) (G. 206/4)

Gözi hûnilere vü gamzesi tâtârlara

Bir olur yahşi yaman dirler idi gerçek imiş (Nevi) (G. 202/5)

C. Sevgili olarak Tatar

Divan şiirinde sevgili merkezî bir öneme sahiptir. Diğer taraftan bu dönem insanının hayatında savaş büyük bir yer tutar. Bunun sonucu olarak aşıkla sevgili arasındaki aşk oyunu bile bir nevi savaş gibi telakki edilir. Bu anlayışa Orta Çağ boyunca Batı'da da rastlanır. Divan şiirinde de sevgili çok zaman baştan ayağa silahlı bir şövalye gibi resmedilir. Bu acımasız sevgilinin saçı kement, kaşları yay, gamzesi kılıç, kirpikleri oktur. O bu silahlarla aşıkların gönül ülkesini yağmalar, kanlarını döker. Sevgilinin asıl özelliği ise şüphesiz güzelliğidir. Şair sevgiliyi kan dökücü özellikleriyle acımasız bir Tatar askeri olarak tasavvur ederken onun acımasızlığı yanında mensup olduğu Tatar ırkının güzelliğinin de hesaba katar. Şimdi örnek beyitlere geçelim ve sevgilinin güzellik unsurlarının hangi ilgiler bakımından Tatara benzetildiğini göstermeye çalışalım.

Göz – Tatar: Osmanlı şiirinde hakkında en fazla benzetme yapılan güzellik unsuru gözdür. İdeal göz ise çekik olandır. Çekik göz şekliyle hışımlı bakışı andırır. Dolayısıyla o bu hışımlı haliyle aşıkların canlarını alıp haraç mezat satan bir haramidir. Hayali bu özelliği bakımından gözü yağmaladığı değerli kumaşı

pazarda ortaya döken bir Tatara benzetiyor:

Cânlar alır gözlerin göz göre bî-pervâ satar

Benzer ol Tatara kim kâlâ edip yağma satar (Hayâlî) (G. 127/1)

Aşağıdaki diğer beyitlerde de sevgili gözleriyle aşıkları öldürüyor, kah gönül ülkesini, kah akıl evini yağmalıyor:

Ey gözi Tâtâr idersem derd-i hecrüñle sefer

Menzil-i kûy-ı 'adem evvel konagumdur benüm (Emrî) (G. 319/4)

Gûşe-i ebrûlaruñ eylerse gâret Nev'î'ye

Çeşm-i Tâtâruñ gönül milkini yağmalar gibi (Nevî) (G. 468/5)

Dil karâr u hûşî çeşmünden anuñcün hıfz ider

Nakdi târâc eyle ol Tâtâr bir yağmacıdur (Rahimi) (G. 59/3)

Türk-i çeşmüñ kıldı Tâtâr-ı ecel yağmaya meyl

Yıkdı yâ dünyâ yüzün gözüm yaşı yağma ile (Emrî) (G. 447/3)

Çeşm-i Tâtâruñ degüldür gâret iden 'aklumu

Hak bilür ben gayrısın bilmem senüñ hayrânuñam (G.Ali) (G. 387/2)

Şu beyitlerde ise yağma içinde diğer güzellik unsurları - gamze, kirpikler vs. - da gözle elbirliğiyle etmekte:

Eylediler 'âkıbet yağma metâ'-ı sabrımı

Düzd-i gamzeyle olup Tâtâr-ı çeşm-i yâr bir (Neylî) (G. 33/4)

O Türk-i çeşm-i kemân-keş o nâvek-i müjgân

O ebruvân-ı mukavves o gamze-i Tâtâr (Nev'î) (G. 132/3)

Şiirde dikkati çeken bir konu – yukarıda da açıklandığı üzere - bazen Türk ve Moğol kelimelerinin de Tatar ile aynı anlamda kullanılmasıdır. Gözün çekik olması bütün bu milletlerin bir gibi algılanmasına yol açmışa benziyor. Nitekim aşağıdaki beyitlerde Nesimi başka şairlerin Tatarlara yüklediği yağmacılık özelliğini Türk, Moğol ve Çin tipleriyle özdeşleştiriyor:

Gözlerin yağmacı Türkî Rûm ilinde çaldı tîg

Câdû zülfün turrası Çîn hanıdan aldı harâc (Nesîmî) (G. 32/7)

Anlamı: “Yağmacı bir Türk olan gözlerin Anadolu ülkesini kılıçla bastı. Cadı zülfünün kıvrımı ise Çin hanından haraç aldı.” Moğollar bir yandan Anadolu’ya akın ederken diğer yandan Çin’i haraca bağlamışlardı. Dolayısıyla beyitte Türk diye tarif edilen sevgiliden kastedilenin aslında Moğol olduğu anlaşılıyor. Bu tür kullanıma diğer örnekler:

Şol Mogol Çin gözlerinle gönlümü yağmalama

Çün bilirsin kim ne türlü gizli esrâr andadır (Nesîmî) (G. 45/5)

Şol ali çok ala gözün gönlüm evin yağmaladı

Yağmacı Türkün adeti her kandasa yağma imiş (Nesîmî) (G. 200/6)

Ne yağmacı Moğol-Çindir bu yâ Rab

Gözü sevdâları yağmaya düşmüş (Nesîmî) (G. 210/6)

Gözleri kaşı ruhu zülfü çeridir hüsnüne

Leşkeri yağmacı şol Türkî şehensâhı görün (Nesîmî) (G.222/4)

Mu’anber habbirin Türkî evin yağmaladı aklın

Moğol her kanda varırsa düşer târâc u yağmâya (Nesîmî) (G.384/12)

Cadı göz - Tatar: Gözün şiirdeki diğer bir fonksiyonu aşığını büyülemektir. İdeal olan çekik gözde büyüleme özelliği daha da fazladır ve o bu haliyle cadı olarak nitelenir:

Çeşm-i câdûsıdur anuñ Tâtâr

Zülf-i fettânıdur Kara Bogdân (Meâlî) G. 176/4

Yani: *Sevgilinin büyüleyen gözleri Tatar’dır, oynak saçları ise Kara Boğdan!*

Gamze – Tatar: Klasik şiirde sevgilinin gamzesi/yan bakışı bir çok benzetmeye konu olur. O kah ok, kah mızrak, kah da keskin bir kılıçtır. Dolayısıyla da yağmacı ve kan dökücüdür. Bütün bu öldürücü özellikleriyle bir çok şair gamze ile Tatar arasında da ilgi kurmuşlardır.

Aşkun yolında bulmadı dil emn ü râhatı

Tâtâr-ı gamzen eyledi yağmâ.konak konak (Bâkî) (G. 242/2)

Yani: *Bu gönlüm aşkında asla rahat huzur yüzü görmedi. Bu Tatar gamzen onu başta başa yağmaladı.*

Şeyhülislâm Yahya ise şöyle diyor:

'Akl u karâr u sabrumı yagma iderse gam degül

Tâtâr gamzen dil-berâ gâretger-i dîn olmasa (G. 310/2)

Yani: *Ey sevgili! Tatar gamzenin aklımı, huzurumu, sabrımı yağmalamasına razıyım; o yeter ki dinimi elimden almasın!*

Bazen diğer güzellik unsurlarıyla, bazen tek başına ele alınan gamzeyle ilgili aşağıdaki diğer örnekler onunla Tatar arasındaki benzetmelerin çokluğu hakkında bir fikir veriyor. Bu beyitlerde gamze kah ahu peşindeki avcıya, kah yağma ve ok yağdırmada Timur'a bile kafa tutan Tatar askerine, kah tuzağa, kah da harmanı yakan yıldırıma benzetiliyor:

Turralar milket-i Çin nâfe-i müşgin ol hâl

Gözün âhû-yı Hutten gamzeleründür Tâtâr (Bâkî) (K. 18/45)

Gözleri sabr u selâmet mülkini târâc ider

Bir amânsuz gamzesi Tâtâr dirsên işte sen (Bâkî) (G. 380/6)

Deşt-i gamda her yana tenler getürdi seyl-i hûn

Turmayup Tâtâr-ı gamzen tîr-bârân itmede (Bâkî) (G. 414/4)

Hezârân 'özü-i leng eyler kaçâr meydâna gelmezdi

Eger Tâtâr-ı gamzen da'vet itse cenge Tîmûrı (Bâkî) (G. 484/3)

Kan yutdı fikr-i la'l-i lebiñle gönül seniñ

Hûn etdi bağrın ol iki Tâtâr gamzeler (Erzurumlu Zihnî) (G. 80)

Gamze-i Tâtârı ol şûhun 'aceb mi subh u şâm

Hayl-i 'uşşâka dokunsa gâret-i hûş eylese (Nabi) (G. 813-2)

Gözlerüm giryân iden ol gamzelerdür dostum

Çün bilürsin leşker-i Tâtâra 'âdetdür akın (G.Ali) (G. 427/4)

Virürsün hânnumânı şehr-i kalbüm yine yagmaya

Konuk tutdı kazâ-yı sînede o gamzesi Tâtâr (Fasîhî) (124/3)

İçürür elbetde saña bâgî Fasîhî küfede

Virdün ise sen eger ol gamzesi Tâtâra gönül (Fasîhî) (235/5)

K'idemez gamze-i Tâtâr-nijâd-ı hûbân

Mülk-i cân u dil-i âşıkda dahi yağmâyı (Nef'i) (K. 44)

Nakd-ı cân u dil mi kor Tâtâr-ı gamzen kimsede

Böyle kalırsa eğer dünyâyı yağmâlar gibi (Nef'i) (G.125)

Tîr-i nîgeh-i çeşm ile bir gamzesi Tâtâr

Hirmengeh-i sâ mânîma oldu şerer-endâz (Neylî) (G. 88/3)

Dil-i şeydâ esîr-i gamze-i Tâtârdır şimdi

'Aceb mi düşse kayd-ı mihnet-i zülf-i perîşâna (Neylî) (G. 142/3)

Müjgan - Tatar: Naili yukarıdakine benzer benzetmeleri bu sefer kirpiklerle Tatar arasında yapmış:

Leşker-i Tâtâr-ı mülk-i fitnedir müjgânların

Tünd ü serkeş mest ü magrûr-ı nîgehdîr her biri (Nâilî) (G.361/4)

Yani: *Senin kirpiklerin fitne ülkesinin Tatar askerleridir. Her biri Tatar askeri gibi sert, başına buyruk, mağrur bakışlı ve sarhoşturlar.*

Olsa Tâtâr-ı müjen gâretger-i imân-ı can

Kârgâh-ı aşkı pür-âşûb-ı gavgâ gösterir (Nâilî) (G.128/2)

Saç – koku - Tatar ahusu: Klasik edebiyatımızda Tatarla ilgi kurulan güzellik unsurlarından biri de saç ve zülüftür. Sevgilinin saçı renk ve koku bakımından bazen Türkistan bazen Tatar ahusuyla ve ahunun göbeğinden çıkan ve renk bakımından saça benzeyen miskle kıyaslanır. Tabii hepsinde saç üstün gelir:

Bî-kıymet itdi 'anber-i sârâyı sünbülün

Ragbet komadı nâfe-i Tâtâre perçemün (Karamanlı Nizâmî) (G. 63/5)

Yani. *Ey sevgili ! Senin saçın amber kokusunu kıymetten düşürdü. Perçemlerin ise Tatar ahusunun miskine olan ilgiyi kesti.*

Aşağıdaki beyitte da şair sevgilinin kokusu için Çine ve Tataristan'a kadar gitmeye razıdır:

Gitdi sevda-yı hat-ı müşgin ile şuride dil

Çin ü Tatar u Hitadan Halluh u Nevşada dek (Aynî)

Aşığın gözünde sevgili Tatar ahusudur; rakipleri ise birer köpek. Nasıl huma kuşu kargaya av olmazsa ahu da köpeğe yakalanmaz:

İte avlanmaz âhû-yı Tâtârî

Hümâ olur mu her zağın şikârı (Usûlî)

Aşağıdaki diğer örnekler bu tip benzetme ve kıyaslamaların ne kadar çok kullanıldığını gösteriyor:

'Âlemi Tâtâr-ı zülfüñden mu'attar eyledüñ

Kalmadı bir kılca kıymet nâfe-i Tâtârda (Nizâmî) (G. 1/2)

Zülf-i yâre kendüyi teşbîh etmezdi eger

Bu dimâğ olmasa Kurbî nâfe-i Tâtâr'da (Kurbî) (G. 16 /6)

Bulduñ ey Türk Hitâ'yı bir kılında zülfüñüñ

Hey ne keyfiyyet ki konmuş nâfe-i Tâtâr'da (Basîrî) (G.31/3)

Şikest itdi revâcın nâfe-i âhû-yı Tâtâr'un

O bûy-ı dil-güşâ kim zülf-i 'anber-bârdan geldi (Nabî)G.882/2

Heman hitâb edüp ey âftâb-ı nâz dedim

Ki ey feda' o siyeh zülfe nâfe-i Tâtâr (Nedîm) K. 7/14

Sânî'in sun'un görün ol dilber-i Keşmirînin

Saçını müşk-i Tâtâr özün Moğolçîn eyledi (Şeyhi)G. 178/3

Rûm içre eger müşk-i Hatâ olmasa mergûb

Açmazdı saçı nâfe-i Tâtârı yüzinde (Tacizade) (G.179/4)

Tâtâr-ı zülfine o şehüñ bağlanur göñül

Ya'nî gedâ esîri degül hân esîridür (Nev'î) (G. 54/3)

Sındı Tâtâr ilinün nâfesi vü düşdi yire

Zülfin ol hûb-ı Hitâ oynadı Tâtârı sıdı (Karamanlı Aynî)

Açılrsa eger bir girihi zülf-i nigârûñ

Dem-beste olurdu göricek nâfe-i Tâtâr (Hâletî)

Zülfün işidüp nâfe-i Tâtâr bozuldu

Rûyûñ göricek sûret-i dîvâr bozuldu (Hâletî)

Ser-i zülfün koyup etrâk olanlar

Hevâ-yi nâfe-i Tâtâr iderler (Çâkerî)

Mâh-ı tâbânı yüzi şekkeri güftârı sıdı

Lebleri la'li saçı nâfe-i Tâtârı sıdı (Çâkerî) (G.120/1)

Olsa n'ola her bir hamı tarecger-i Çin

Zülfünde nice nâfe-i Tatar nühüfte (Neşâtî) (G. 109/3)

Tatar ve çiçekler: Bazen Tatar miskiyle saç ya da zülf dışında koku bakımından başka nesnelere benzetildiği de vakidir. Mesela aşağıdaki beyitlerde menekşe, gül ve bahçeyle misk arasında mukayeseler yapılmış:

Bu lutf ile kim kıldı çemen sahnını çini

Tâ'n itse nola nâfe-i Tâtâra benefşe (Necati) (K. 22/5) .

Kim 'âleme hoş râ'ıhası münteşir olup

Dem-beste kılur nâfe-i Tâtârı benefşe (Tacizade) (K. 17/62)

Sabâ dellâl-i bender-gâh-ı Çin olmuş mezâd eyler

Meyân-ı çarsû-yı gülşeninde müşk-i Tâtârı (Nef'i) (K. 13)

Yer etdi bûy-ı gül şöyle dil-i pür-hûn-ı bülbülde

Ki oldu cismi reşk-i nâfe-i âhû-yı Tâtârî (Nef'i) (K. 49)

Yüz - Tatar - sabah rengi: Sevgilinin yüzü beyazlık bakımından açık tenli Tatar yüzüne benzer. Şair aşağıdaki beyitte sevgilinin saçını geceye, yüzünü ise sabaha/Tatara benzetiyor:

Sürdü haylî zulmet-i leylî yine reftâr-ı subh

Etdi yağma gîsuvân-ı leyleyi Tâtâr-ı subh (Erzurumlu Zihnî) (G. 35)

Ben tanesi - Tatar: Bazen saç yanında sevgilinin ben tanesi de renk bakımından Tatar ahusunun miskine benzetilir:

Hâl-i siyeh midür gözün altında ey nigâr

Yâhûd bıraktı nâfesin ol âhû-yı Tâtâr (Emrî) (G. 76/1)

Yani. *Ey sevgili! Gözünün altındaki şey siyah ben tanesi mi yoksa Tatar ahusu oraya miskini mi bıraktı.*

Şair Yahya'nın beytinde ise bir kıyaslama neticesinde ben tanesi miske tercih ediliyor:

Hâlün ideli gamze-i hunhâre takarrüb

Hûn itdi dilin nâfçe-i misk-i Tatarın (Ş. Yahya) (G. 196/4)

Sonuç

Kültür ve edebiyatımızda Tatar başlıca, millet adı ve sevgili tipi olarak iki ana anlamda kullanılır. Millet kastedildiğinde Tatar, çekik gözlü ve doğudan gelen bütün muharip unsurları birden ifade eder ve genelde olumsuz bir anlama sahiptir. Cengiz, Ögeday, Hulagu gibi Batı Türklerinin korkuyla hatırladığı Moğol hükümdarlarının Tatar genel adı altında toplanması bu ismin tarihteki çerçevesinin genişliği hakkında fikir vericidir. Buna mukabil Osmanlı müttefiki olan Kırım Tatarlarından söz edilirken isim tarihî bir gerçeklik kazanır. Kendilerinden genelde olumlu vasıflarla söz edilen Kırım Tatarları bazı özellikleriyle ve meslekleriyle klasik şiirin de konusu olurlar. Sevgili için kullanıldığında ise Tatar olumlu ve olumsuz iki özelliği birlikte taşır. Sevgilinin Tatar gibi güzel oluşu olumlu yanı teşkil ederken, savaçılığı ve kan dökücülüğü ise ilk maddedeki Tatar tasavvurunun şiire de intikal etmesinin sonucudur. Diğer taraftan soyut olarak kötü olmakla birlikte - divan şiiri estetiğine göre - zulüm ve kan dökücülüğün sevgiliye atfedildiği andan itibaren olumlu vasıflar olarak algılanması da ayrı bir bahis teşkil eder.

Kaynaklar

Akkaya, Hüseyin, *Nevres-i Kadîm ve Türkçe Divan*, İstanbul, 1994

Altun, Kudret, *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Dîvânı*, Vâridâtü'l-enîka, Özlem Kitabevi, Niğde, 1999

AMBROS, Edith, *Candid penstrokes: the lyrics of Me'âlî, an Ottoman poet of the 16th century*, Berlin, 1982

Âsâf Dîvânı, Haz. Ömür Ceylan, Akçağ Yay., Ankara, 2004

Aydemir, Yaşar, "Behiştî: hayatı, şahsiyeti, eserleri ve Divanı'nın tenkidli metni", MEB, Ankara, 2000

Bâkî, *Dîvân: Tenkitli basım*, Haz. Sabahattin Küçük, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1994

Erünsal, İsmail, *The Life and works of Taci-zade Ca'fer Çelebi with a critical edition of his Divan*, İÜEF, İstanbul, 1983

Erzurumlu Zihnî Divanı, Haz. Muhsin Macit, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2001

Fuzulî Divanı, Haz. Ali Nihat Tarlan, Akçağ Yay., Ankara, 2001

Gökalp, Halûk, "Fasîhî Divanı: inceleme-metin", Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2001

Hayâlî Bey Divanı, Haz. Ali Nihat Tarlan, Akçağ Yay., Ankara, 1992

İpekten, Haluk, *Karamanlı Nizâmî. Hayatı Edebî Kişiliği ve Divanı*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, No. 208, Ankara, 1974

Kadioğlu, İdris, *Lebib-i Âmidî: hayatı, edebî kişiliği, eserleri ve divanının tenkidli metni*, Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, 2003

Kadı Burhaneddin Divanı, Haz. Muharrem Ergin, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1980

Kaya, Bayram Ali, *Azmîzâde Haletî: hayatı, edebî kişiliği ve Dîvânı'nın tenkitli metni*, Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi, 1996

Kılıç, Atabey, *Ahmed Neylî Divanı*, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 1994

Mermer, Ahmet, *Karamanlı Aynî ve Dîvânı*, Akçağ Yay., Ankara, 1997

Mermer, Ahmet, *Mezâkî: hayatı, edebî kişiliği ve Divanının tenkidli metni*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 1994

Mesîhî Dîvânı, Haz. Mine Mengi, Akçağ Yay., Ankara, 1992

Kurnaz, Cemal ve Tatcı, Mustafa, *Ümmî divan şairleri ve Enverî divanı*, MEB, Ankara, 2001

Nâbî Dîvânı, Haz. Ali Fuat Bilkan, MEB, Ankara, 1997

Nâilî Dîvânı, Halûk İpekten, Akçağ Yay., Ankara, 1980

Necâtî Bey Divânı, Haz. Ali Nihat Tarlan, MEB, 1997

Nedîm Dîvânı, Haz. Muhsin Macit, Akçağ Yay., Ankara, 1997

Nef'î Divanı, Haz. Metin Akkuş, Akçağ Yayınevi, Ankara, 1993

Nesîmî Dîvânı, Haz. Hüseyin Ayan, Akçağ Yay., Ankara, 1990

Neşatî Divanı, Haz. Mahmut Kaplan, Akademi Kitabevi, İzmir, 1996

Nevî Divanı, Haz. Prof. Dr. Mertol Tulum ve Dr. Ali Tanyeri, İ. Ü. Edebiyat Fak., 1977

Ömer Bin Mezîd, *Mecmûatü'n-Nezâir*, Haz. Mustafa Canpolat, TDK, Ankara, 1982

Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, 1946

Rahimî Divanı, Haz. Ahmet Mermer, Sahhaflar Kitap Sarayı, 2004

Saraç, M. A. Yekta, *Emrî divanı*, Eren Yay., İstanbul, 2002

Şeyhî Dîvânı, Haz. Mustafa İsen, Cemal Kurnaz, Akçağ Yay., Ankara, 1990

Şeyhülislâm Yahyâ Dîvânı, Haz. Hasan Kavruk, MEB, Ankara, 2001

Usûlî Dîvânı, Mustafa İsen, Akçağ Yay., Ankara

Zülfe, Ömer, *Yakînî [ö. 1568], Dîvân*, Tenkitli Metin - Tetkik-Dizin, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2004